

ОНИМНИЙ ПРОСТІР ШЕВЧЕНКОВОГО ЩОДЕННИКА: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ВИМІР

У статті проаналізовано оніми з тексту твору Тараса Шевченка «Журнал» у контексті з'ясування інтелектуального обшару його автора. Показано, що вони не лише становлять вагомий відсоток лексики твору, а й демонструють інтелектуальний потенціал письменника, його ерудицію, освіченість, інтелігентність. Виявлено різні типи онімів (антропоніми, топоніми, ідеоніми, міфоніми, теоніми), описано способи їх уведення в текст. Схарактеризовано функції різних груп онімів у аналізованому тексті – номінативно-ідентифікативно-диференційну та стилістичну, з'ясовано чинники такого їх функційного розмежування.

Ключові слова: Тарас Шевченко, щоденник, «Журнал», ономастикон, топоніми, антропоніми, міфоніми, ідеоніми, теоніми.

Марія Федурко. ОНИМНОЕ ПРОСТРАНСТВО ДНЕВНИКА ШЕВЧЕНКО:
ИНТЕЛЕКТУАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ.

В статье проанализированы онимы, встречающиеся в тексте дневника Тараса Шевченко «Журнал». Показано, что эти единицы не только являются важной составляющей лексического состава произведения, но и демонстрируют интеллектуальный потенциал автора, его эрудицию, образованность, интеллигентность. Выявлены разные типы онимов (антропонимы, топонимы, мифонимы, библионимы, теонимы), описаны способы их введения в текст. Охарактеризованы функции разных групп онимов в анализированном тексте – номинативно-идентификационно-дифференцирующая и стилистическая, выявлены факторы такой функциональной спецификации.

Ключевые слова: Тарас Шевченко, дневник, «Журнал», ономастикон, топонимы, идеонимы, антропонимы, мифонимы, библионимы, теонимы.

Mariia Fedurko. THE ONIMEN SPACE OF SHEVCHENKO'S DIARY: AN INTELLECTUAL MEASUREMENT.

In the article the onims of the text diary of Ukrainian poet Taras Shevchenko «Journal» are analyzed. It is shown that these units are becoming an important component of the lexicon of the author. Various onim groups are revealed (anthroponyms, toponyms, mifonims, biblionims, theonyms), methods of their introduction into the text are described. Functions of different groups of onims in the analyzed work are depicted - nominative-identification differentiating and stylistic ones, factors of such functional specification are clarified. It reaffirmed the important role of proper name in the representation of Shevchenko as the intelligent, spiritually rich personality.

Keywords: Taras Shevchenko, diary, «Jurnal», onomasticon, toponyms, anthroponyms, mifonyms, ideonyms, theonyms.

В історію українського мовознавства професор Дмитро Бучко увійшов передусім як творець реальної ономастики. Вона була для нього і справою всього життя, і найголовнішим хобі, і підґрунтям для широких лінгвофілософських узагальнень. Однак є в науковому доробку вченого праця, що засвідчує його інтерес до того крила ономастичних студій, що постало завдяки розбудові реальної ономастики, зрештою, відпагінкувалося від неї, – до літературної ономастики. Маємо на увазі розвідку «Реальна та літературна онімія в ранніх творах О. Кобилянської», підготовлену в співавторстві з Г. Бучко 1988 року [1]. Тобто невдовзі після опублікування знаменитої статті Ю. А. Карпенка, у якій розкрито найприкметніші риси нового лінгвістичного напрямку та його об'єкта – власного імені, а саме: 1) вторинність літературної ономастики; 2) відмінні чинники постання літературної ономастики – це жанр і стиль тексту, тоді як для реальної ними є соціальне середовище й мова народу; 3) стилістична функція як визначальна функція власного імені; 4) різні функції власних назв у побутовому й художньому

мовленні; 5) заголовок літературно-художнього твору як основний компонент його ономастичного простору [4].

У контексті нашої розвідки особливої значущості набуває такий висновок учених – дослідників поетонімів, тобто власних назв у художньому творі [8, с. 150]: оніми слугують з'єднувальною ланкою між автором, текстом і позатекстовою реальністю та є невід'ємним складником індивідуально-авторської картини світу [2, с. 4] (пор. з думкою П. Флоренського: ім'я – найтонша плоть, за допомогою якої виявляють духовну сутність [9, с. 201]).

Щоденник Тараса Шевченка, попри зацікавленість ним і літературознавців, і мовознавців, ще таїть у собі чимало дослідницьких загадок, декодування яких допоможе не лише з'ясувати його специфіку (пор.: «такий бо цей текст складний і остаточно таємничий» [7, с. 67]), роль і місце в творчості Кобзаря зосібна (він подає «надзвичайно влучний автопортрет поета і людини і водночас є ключем до творчості Шевченка» [3, с. 13] та в історії української літератури загалом («не зважаючи на зростання уваги до нього (а за кількістю цитувань Щоденник може бути віднесений до прецедентних текстів) визначення його ролі й місця <...> в історії літератури залишається проблематичним» [6, с. 3], але й глибше пізнати особистість самого автора («Тарас Григорович – особистість надзвичайно цікава, чарівна, близька нам, незважаючи на свою геніальність, така, якій властиве все земне. Саме таким дає змогу побачити нам письменника передусім його щоденник» [5, с. 181]). До таких ще не вповні вивчених належить і проблема використання в цьому творі власних імен, хоч до неї дослідники частково вже зверталися. Скажімо, Н. Момот виявила вжиті Шевченком антропоніми, згрупувала їх за соціальною ознакою (письменники, художники, скульптори, архітектори, композитори, урядовці, декабристи) й відповідно описала [8, с. 6]. Т. Космеда особливо зацентувала на прагматичному ореолі власної назви і під таким поглядом проаналізувала концепти *русский город, Москва, Петербург, Україна, Володимир Даль* [5, с. 253–287]. Проте ономастикон «Щоденника» як феномен, що засвідчує ерудицію автора, його інтелектуальні, морально-етичні, естетичні, культурологічні спромоги й устремління, ще не розглядався. Власне це й засвідчує актуальність нашої розвідки. Її мета – з'ясувати, які типи онімів наявні в тексті Щоденника, як їх використано і в якій функції, задля підтвердження слушності думки про багатий духовний світ Т. Г. Шевченка та його високий інтелектуалізм.

Тарас Шевченко вів свій щоденник (його автор іменував по-різному: *дневник, памятная книга, хроника, верная хроника, правдивые сказания, записная тетрадь*, а в заголовку – «Журнал») упродовж майже року: перший запис зроблено 12 червня 1957 року, останній регулярний – 20 травня. У першому записі йдеться про, здавалось би, цілком прозаїчну подію: обрізаючи зошит для записів, Шевченко зламав складаний ніж. Проте це був непростий для поета час: від друзів він отримав звістку про звільнення – і почався тривожний період очікування офіційного документа, а далі – тривала зупинка в Нижньому Новгороді через «непорозуміння» щодо дозволу жити в Петербурзі, затримка в Москві через хворобу й насамкінець – перші місяці насолоди свободою й увагою друзів після довгої вимушеної розлуки.

Щоденник – особливий літературний жанр, такою мірою, що дослідники часом вагаються в його «літературності» [7, с. 66]. Будучи текстом вторинним, створеним унаслідок інтимізованої індивідуальної діяльності з інформативно-фатичною метою й нерегламентованим чи регламентованим частково, він відзначається своєрідністю й стосовно уживання/функціонування в ньому власних імен: наявність вторинних (створених автором) онімів не є його визначальною прикметою, як і стилістична функція не є їхньою гіперфункцією. Домінує функція номінативно-ідентифікаційно-диференційна: люди, з якими поет співжив, зустрічався, знайомився, дружив, у яких шукав підтримки, яким допомагав, на яких рівнявся, яких осуджував, місця, у яких бував чи які знав, книги, які читав, вистави, які дивився, картини, на яких учився тощо – усе це вимагало найменування/ототожнення, тож уповні вмотивованою є насиченість лексики «Журналу» онімними одиницями.

У тексті щоденника вражає насамперед багатство антропонімів. Це прізвища чи імена і прізвища, а часом по батькові друзів (Михайло Лазаревский, Бр. Залесский, Кухаренко,

Н. И. Костомаров, Куліш, Семен Гулак-Артемовский, Бюрно, Герн, Михайло Семенович Щепкин, О[сип] М[аксимович] Бодянский, Аксаков) товаришів по нещастю (поляки Мостовский, Фиалковский, земляк Андрий Обеременко, В. М. Белозерский), людей, які толерували поетові, підтримували його (Карл Павлович Брюллов, графиня Настасия Ивановна Толстая, граф Федор Петрович Толстой, к[няжна] Варвара Николаевна Репнина) чи з якими щойно завів дружбу (Улыбашев, капитан Петрович, Дмитрий Егорович Мин), письменників (Байрон, Беранже, Марко Вовчок, Данте Алигери, Гете, Гоголь, Пушкин, Островский, Салтыков, Лев Толстой, Ф. Тютчев, В. А. Жуковский), композиторів (Мейербер, Бетговен, Доницетти, Шопен, М. И. Глинка), художників (Корнелиус, Гессе, Гюден, Гогарт, Гварчино, Иванов, Брюно, Гвидо Рени), відомих учених (геолог Роде, математик М. В. Остроградский, природознавець Гумбольдт, історики Г. Попов і Соловйов, економіст Николай Тургенев, подорожанин Петр Егорович Ковалевский), акторів (Татаринов, Климовский, Пиунова) виконавців (Антоний Кон[т]ский), керівників, урядовців (генерал-губернатор Катенин, губернатор Н. А. Муравьев, комендант Ираклий Александрович Усков), історичних постатей – імператорів, царів, гетьманів, бунтівників (Августин, Юлий Цезарь, Богдан Хмельницкий, Николай, Сенька Разин). Не всім симпатизує Шевченко (Я, например, Аркадия Родзянку видел всего один раз, и то случайно, в 1845 году, в его деревне Веселый Подол, и он мне в несколько часов так надоед своею глупой эстетикой и малороссийскими грязнейшими и глупейшими стихами, что я убежал к его брату Платону, к его ближайшему соседу и, как водится, злейшему врагу [10, с. 159]); він особливо критичний в оцінках тих, хто не дбає про всезагальне благо, не завжди чесний у своїх вчинках, пор.: Он извиняется рассеянность[ю] и делами. Чем хочешь извиняйся, а все-таки ты сухой немец и большой руки дрянь (це про Даля) [10, с. 147]. Беззастережно жорсткий Шевченко в оцінці російських царів, передусім Миколи I; його він незмінно називає Тормозом, а Івана Грозного – Иваном Лютым. Зате не шкодує теплих, приязних, захопливих слів для тих, хто вражає його щирістю своїх почуттів, своїми добрими ділами, своїм талантом: первым эстампом моим будет «Казарма» с картины Теньера. С картины, про которую говорил незабвенный учитель мой, великий Карл Брюллов [10, с. 28]; Я благоговею перед Салтыковым. О Гоголь, наш бессмертный Гоголь! Какою радостью возрадовалася бы благородная душа твоя, увидя вокруг себя таких гениальных учеников своих [10, с. 117]. Траплялися на шляху поета й такі люди, що викликали легку іронію, і для них Шевченко віднаходив влучне слово-характеристику, яким могло бути і власне ім'я, пор.: ...Он все-таки добрый и наивный старик. А она также добрая, кроткая, невинная говорунья и немножко сентиментальная старушка. И я их не иначе называю, как Телемон и Бавкида [10, с. 35].

У тому, що Тарас Шевченко глибоко знав літературу й мистецтво, виявляв жвавий інтерес до найважливіших відкриттів у тогочасній науці, переконують нас численні ідеоніми – назви художніх, публіцистичних і наукових творів («Пророк», «Дон Жуан», «Впечатление после боя», «Гугеноты», «Каменный гость», «Дочь второго полка», «Детство Багрова внука», «История Донского войска», «О времени происхождения славянских письмен», «Космос»); театральних постановок, вистав («Станционный смотритель», «Дообеденный сон», «Парижские нищие», «Фауст», «Бронзовый конь», «Вильгельм Телль», «Двоумужница», «Свои люди – сочтемся», «Ревизор» «Жизнь за царя», «Королева Варвара Радзивилл»); художніх полотен: «Мария Магдалина», «Иоанн Креститель», «Казарма», «Осада Пскова», «Гензерих»). Шевченко не просто їх перелічує, аби засвідчити свою поінформованість щодо них, навпаки, він схвалює чи критикує, погоджується з позицією їхніх авторів чи заперечує її. І зазвичай у таких контекстах не обходиться без апеляції до інших авторів чи творів, як у випадку з відгуком про працю польського вченого Кароля Лібельта «Estetyka czyli umniectwo piękne»: *Мне кажется, что свободный художник настолько же ограничен окружающею его природою, насколько природа ограничена своими вечными, неизменными законами. А попробуй этот свободный творец на волос отступить от вечной красавицы природы, он делается богоотступником, нравственным уродом, подобным Корнелиусу и Бруни. Я не говорю о дагеротипном*

подражании природе. Тогда бы не было искусства, не было бы творчества, не было бы истинных художников, а были бы только портретисты вроде Зарянка [10, с. 53].

Не поступаються активністю антропонімам і ідеонімам також топоніми. Вони репрезентують той світ, у якому жив поет, який спостерігав, осягав і відтворював. Серед них виділяємо хороніми (*Германия, Крым, Украина, Малороссия, Восток, Персия, Мангишлак, Кос-Арал, Киевская губернія; Флорентийская республика, Южный полюс*); гідроніми (*Волга, Каспийское море, Аральское море, Сыр-Дарья, Урал, Днепр, Дон, Кутум, Хорол*); ойконіми (*Астрахань, Гурьев, Казань, Мадрид, Москва, Нижний Новгород, Оренбург, Петербург, Рим, Самара, Симбирск, Уральск*); урбаноніми (*Большой проспект, церковь Андрея Первозванного, Красная площадь, Гостиный двор, Московская улица, башня Сумбеки, церковь Покрова, Сенная площадь, Козиха, Мещанские и Подьяческие улицы, Кремль, храм Спаса, Эрмитаж, Летний сад*); ергоніми (*«Меркурий», Академия, Дерптский университет, Петербургский университет*). Домінують найменування тих локусів (бо ж трапляються лише пригадувані – у сні: *Видел во сне Межигорского Спаса, Дзвонковую Криницу и потом Выдубецкий монастыр* [10, с. 18] чи в зв'язку з певними обставинами: *думал проехать через Крым, Харьков, Полтаву, Киев в Минск, Несвиж и, наконец, в село Чирковичи...* [10, с. 14]), через які проїжджав Шевченко дорогою з заслання в Петербург. Серед тих місць і міст трапляються різні: великі й не дуже, багаті на історичні пам'ятки і ні. У контексті нашого аналізу важливі не так вони, як ті оцінки, які дає їм Тарас Шевченко. Щодо природних об'єктів (річок), то письменник загалом милується ними, на що вказують вжиті при їхніх номенах прикметники-епітети, скажімо: *благочестивый Урал, святой Днепр, славный тихий Дон*. Інша річ міста, через які пролягав шлях Шевченка: *Астрахань, Самара, Казань, Нижний Новгород* тощо. Ставлення до них у Кобзаря не таке рівне, радше негативне. Ось пароплав дійшов Астрахані. Наш поет очікував зустрічі з нею, сподівався, що вона здивує його, бо ж знав про її унікальне розташування. Астрахань вразила, але цілком іншим – невпорядкованістю, пор.: *Мне представлялась Венеция времен дождей, а оказалось – гора мышь родила; А проток Волги, окружающий Астрахань и сообщающий ее с Каспийским морем, глубиной и шириной Босфору не уступит. Но проток этот омывает не Золотой Рог, но огромную кучу вонючего навоза* [10, с. 66]. Або ж про Самару: *Ровный, гладкий, набеленный, нафабранный, до тошноты однообразный город; Огромнейшая хлебная пристань на Волге, приволжский Новый Орлеан! И нет порядочного трактира. О Русь!* [10, с. 95].

Наведені мікротексти демонструють, що Т. Шевченко в своїх описах вдається до прийому контрастного порівняння – прямого (*Босфору не уступит, омывает не Золотой Рог*) й метафоричного (перифраз *приволжский Новый Орлеан*) із використанням прецедентних імен (Босфор, Золотий Ріг, Новий Орлеан). Такі оніми підтверджують широту ерудиції поета, його обізнаність із світовою історією, географією, політикою, розвинуте вміння схвалити, позитивно оцінити те, що є набутком людства, поповнює його культурну скарбницю (див., для прикладу: *Гостиный двор, несмотря на массу, здание легкое и даже грациозное, здание во вкусе Гваренги* [10, с. 77] – це теж про Астрахань) й покритикувати те, що заслуговує осуду, скажімо: *Храм Спаса вообще, а главный купол в особенности безобразен. Крайне неудачное произведение. Точно толстая купчиха в золотом повойнике остановилась напоказ среди белокаменной* [10, с. 165].

Тарас Шевченко прекрасно знав не лише європейську історію (у записі про Астрахань він згадує не просто Венецію як місто на воді, а Венецію в період її розквіту, тобто в часи, коли Венеційською республікою правили дожі; див. також запис від 19.06, у якому згадано доісторичні часи: *Август-язычник, ссылая Назона к диким гетам, не запретил ему писать и рисовать* [10, с. 19]), а й античну міфологію: міфоніми – імена давньогрецьких і давньоримських богів, героїв, муз, подій і місць, з ними пов'язаних, він вправно вплітає в свої записи, то для надання описові гумористичного забарвлення, то для увиразнення якоїсь події чи постаті, пор.: *О ветер, ветер, если бы ты мог почувствовать моему неусыпному горю ... сегодня я бы уже сидел с карандашом в руке на палубе аргонавто[м] татарского корабля, идущего к берегам Колхиды, т. е. к Астрахани* [10, с. 55]; *... я задремал и на крыльях волишебника Морфея [перелетел] в Орскую крепость...* [10, с. 61]; *Баталионный командир,*

подобно тучегонителю Крониону, грядет на тебя во облаце мрачне ... [10, с. 21]; А наш почтенный Гиппократ [лікар Нікольський – М. Ф.], несмотря на зной и холод, целые часы просиживает у калитки и любит унизением себе подобного [10, с. 19]; друг его отправился на пароходе Харона прогуляться в Елисейском парке [10, с. 23]; вступил ... в скромный кружок поклонников Мельпомены ... [10, с. 34]; суровые сыны Беллоны [14, с. 54]; невозмутимо летущего старика Сатурна ... [10, с. 22].

Аналіз онімів у щоденнику Шевченка не можна вважати повним, якщо в ньому не згадано теонімів. Важко стверджувати, що це активні одиниці ономастикону аналізованого твору, однак вони особливо виразні, бо автор – людина віруюча, християнин. Ім'я Творця в його думках зринає найчастіше (*Бог, Господь, Всемогущий и Премилосердый Господь, Милосердый Господь, Бог Всемогущий, Всемогущий Человеколюбец, Податель добра и красоты*), контексти з ним пронизані незмінним пієтетом, пор.:... *и только молю Всемогущего Бога избавить скорее от этих получеловеков* [10, с. 30]; *Где же любовь, завещанная нам на кресте нашим Спасителем-Човеколюбец?* [10, с. 57]; *И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенчески светлых верований* [10, с. 123].

Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що в творі Тараса Шевченка «Журнал» власні імена вирізняються частотністю й допомагають читачеві змодельовати образ його автора – людини освіченої, ерудованої і духовно багатой. У переважній більшості своїй вони вжиті тут у номінативній функції, однак чимало з них виконують функцію стилістичну, виражаючи авторські оцінки й почування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бучко Д. Г. Реальна та літературна онімія в ранніх творах О. Кобилянської / Д. Г. Бучко, Г. Є. Бучко // Творчість О. Кобилянської в контексті української та світової літератури. Тези доповідей. Чернівці, 1988. – С. 15–16.
2. Горбаневский. М. В. Ономастика в художественной литературе: Филологические этюды / М. В. Горбаневский. – М. : Изд-во Университета дружбы народов, 1998. – 87 с.
3. Єфремов С. Літературний автопортрет Шевченка / С. Єфремов // Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів. – Київ: Держ. вид-во України ; Держ. Трест «Київ-Друк», 1927. – Т. 4 : Щоденні записки (журнал) – 786 с.
4. Карпенко Ю. А. Имя собственное в художественной литературе / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – №4. – С. 34–40.
5. Космеда Т. А. Ego і Alter Ego Тараса Шевченка в комунікативному просторі щоденникового дискурсу : монографія / Т. А. Космеда. – Дрогобич : Коло, 2012. – 272 с.
6. Момот Н. М. Щоденник Т. Шевченка як творчо-психологічний та жанровий феномен : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філ. наук : спец. 10.01.01 «українська література» / Н. М. Момот – Кіровоград, 2006. – 18 с.
7. Рубчак Б. Живописний Шевченко («Журнал» як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка : [збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ : Філологічна секція]. – Т. 214. – Нью-Йорк, 1991. – С. 65–90.
8. Словник української ономастичної термінології / Уклад. Бучко Д. Г., Ткачова Н. В. – Харків : Ранок-НТ, 2012. – 256 с.
9. Флоренский П. Имена. / П. Флоренский // Опыты : Литературно-философский ежегодник. – М. : Советский писатель, 1990. – С. 351–412.
10. Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. / Тарас Шевченко. – К., 2003. – Т. 5. – С. 9–187.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2017 р.